

acesteia și anul 138. Mergând mai departe cu analiza, M. M. observă că într-un prim grup de 23 de nume onomastica este pur grecească și că apar doi Flavii (A 31 și 36); pe de altă parte, îl identifică pe Καλλίστρατος Δημητρίου συναγωγεύς (r. 8) cu unul din membrii delegației histriene la Ti. Plautius Aelianus în anii 60–67 (cf. ISM I, 67, r. 38 = 68, r. 40–41), ceea ce apare mai mult decât plauzibil. Începuturile gerusiei histriene se văd astfel urcate în timp spre mijlocul sec. I p. Chr. (un *terminus ante quem* reprezentându-l tocmai legația moesică a lui Plautius Aelianus).

Consecințele istorice ale acestei demonstrații sunt multiple. Dacă M. M. își continuă ancheta prosopografică în sec. II p. Chr., în ceea ce mă privește, prefer să insist tocmai asupra acestei prime faze a existenței gerusiei histriene. După cum se știe, gerusia callatiană fusese întemeiată de un oarecare Apollonios într-un moment plasat în unanimitate de cercetători spre mijlocul veacului I p. Chr. Prin ridicarea datei de fondare a gerusiei histriene, am putea presupune, nu fără temeii, că cele două gerusii vor fi fost întemeiate la date relativ apropiate.

Alexandru Avram

Studia moesiaca, sub redacția lui Leszek Mrozewicz și a lui Kazimierz Ilski, Universitatea Adam Mickiewicz, Poznań, 1994, I, 196 p.; II, 149 p.

Cele două volume reunesc câteva rezultate ale cercetărilor efectuate în cadrul programului *Prosopographia Moesiaca*.

Volumul I (fără numerotare pe pagina de titlu) cuprinde, după o scurtă prefăță semnată de editori (p. 7), următoarele studii (citate în continuare în traducere românească în cazul în care sunt scrise în poloneză): Leszek Mrozewicz, *Exempla prosopographica. 1. L. Coedius Candidus; 2. (Iulius) Vestalis; 3. Ti. Plautius Silvanus; 4. T. Trebellenus Rufus* (p. 9–24); Leszek Mrozewicz, *Reprezentanții ordinului senatorial pe teritoriul provinciei Moesia până la divizarea acesteia în anul 86 (fără legati Augusti pro praetore)* (p. 25–39); Leszek Mrozewicz, *Reprezentanții ordinului ecvestru activi pe teritoriul Moesiei (până în anul 86)* (p. 41–65); Leszek Mrozewicz, *Milites auxiliarii pe teritoriul Moesiei (până în anul 86)* (p. 67–85); Jerzy Kolendo, *Anexarea Traciei sub împăratul Claudius* (p. 87–100); Maria Musielak, *Pontarhii* (p. 101–115); Marek Żyromski, *Comandanții flotei moesice în epoca Principatului* (p. 117–128); Kazimierz Ilski, *Corespondența episcopilor moesici* (p. 129–136); Kazimierz Ilski, *Cu privire la problema completării listei episcopilor moesici* (p. 137–140); Alexander W. Kołobow, *Social Status of Legion Veterans in Roman Dalmatia*

(*on Evidence of Epigraphics*) (p. 141–151); Danuta Okoń, „Consul designatus” *dans l'épigraphie de l'époque de l'Empire* (p. 153–165); Danuta Okoń, *Consules designati sur le territoire de l'Afrique dans les sources épigraphiques* (p. 167–172); Jan Prostko-Prostyński, *Fu Armato fratello di Odoacre?* (p. 173–178); Maciej Salamon, *Basiliscus cum Romanis suis* (p. 179–196).

Cel de al doilea volum reunește, la rândul său, următoarele contribuții: Leszek Mrozewicz, *Exempla prosopographica II. 1. [C.] Blandius Latinus; 2. Ti. Claudius Vitalis* (p. 9–18); Tadeusz Sarnowski, *Aurelius Stianus din Novae, actor. Dovada ocupației sale exacte* (p. 19–22: producător de materiale de construcție); Tadeusz Sarnowski, *Cu privire la datarea comandamentului lui L. Iulius Lucilianus în legiunea I Italica. Observații pe marginea descoperirii unor ponduri militare și a unei măsuri de capacitate la Dunărea de Jos* (p. 23–26); Jerzy Hatłas, *Tribuni militum ecvestri în Moesia inferioară. Problema reprezentativității materialului* (p. 27–30); Jerzy Hatłas, *Tribunii ecvestri ai legiunii V Macedonica în Moesia inferioară* (p. 31–45); Krzysztof Królczyk, *Culte religioase ale veteranilor din Moesia inferioară* (p. 47–61); Alexander W. Kołobow, *Inscriptiile funerare*

ale veteranilor ca sursă a istoriei sociale de la începutul Principatului (p. 63–67); Maria Musielak, *Cetățenii romani în orașele grecești din Dobrogea: Histria și Tomis* (p. 69–78); Krzysztof Nawotka, *Din nou despre primul pontarh* (p. 79–84); Kazimierz Iłski, *Prima misiune creștină în Moesia inferioară* (p. 85–91); Anna Baziór, *Misionari creștini în Moesia inferioară* (p. 93–102); Marek Żyromski, *Provinciile de la Dunărea mijlocie și de jos ale Imperiului Roman în epoca Principatului: specificul administrației provinciale* (p. 103–109); Katarzyna Balbuza, *Viri triumphales decorați la Dunărea mijlocie și de jos în perioada de la Augustus până la Traian* (p. 111–120 + tabel hors texte); Danuta Okoń, *Carierele consulare ale oamenilor din regiunea de frontieră în timpul guvernării primelor patru dinastii romane (31 a.Chr.–235 p.Chr.)* (p. 121–125); Bożena Stawoska-Jundziłł, *Formulele v. h. și h. f. (cu derivatele) în inscripțiile creștine în provincii și în orașul Roma* (p. 127–144); Józef Zajac, *Creazione dei nomina gentilia: alcuni casi dalle valli alpine d'Italia* (p. 145–149).

După cum se vede, ambele volume cuprind, în ciuda titlului bine circumscris tematic, și studii referitoare la alte provincii romane. Cele mai multe contribuții privesc însă istoria și prosopografia (în special militară) a Moesiei (și Moesiei inferioare), mai ales în epoca timpurie. Ideea de a prezenta fișe prosopografice individuale complete, liste sau cataloage comentate – însoțite în toate cazurile de utile reprezentări tabelare – cu personaje îndeplinind de-a lungul timpului aceeași funcție mi se pare fericită. Cercetătorilor li se oferă astfel un material deja prelucrat, care are darul să le ușureze considerabil anchetele suplimentare și să-i scutească în bună măsură de citări obositoare excerptate dintr-o literatură devenită uneori luxuriantă.

În fața unui asemenea sumar este evident că aproape fiecare contribuție ar merita o discuție aparte; ceea ce însă nu pot să-mi propun, fie și numai din motive de competență. Subliniind valoarea și utilitatea tuturor studiilor grupate în cele două volume, mă voi limita așadar la o infimă selecție – subiectivă, se înțelege – și voi prezenta în cele ce urmează o seamă de observații la câteva din articolele în cauză.

Dintre contribuțiile lui L. Mrozewicz rețin în mod deosebit atenția cele două serii de *exempla prosopographica*, alcătuite pe sistemul „fișelor”: a. evidența documentară (cu precădere epigrafică, desigur); b. bibliografia prosopografică completă (începând cu PIR și cu articolele din RE, urmate de trimeri la alte studii repartizate în ordine cronologică); c. comentariu asupra activității moesice a personajului; d. comentariu asupra carierei personajului. În privința lui (Iulius) Vestalis (amintit în anul 12 p. Chr. de Ovidiu, *Ex Pont.*, 4, 7), L. M. admite cu prudență – exprimată printr-un semn de întrebare – că acesta ar fi fost *primuspilus* al legiunii *V Macedonica* (cf. *Ex Pont.*, 4, 7, 15–16: *tenditur ad primum per densa pericula pilum, contigit ex merito qui tibi nuper honos*) sub ordinele lui P. Vitellius (el însuși incert atestat ca *legatus legionis*, indiferent care va fi fost acea legiune; vezi chiar la L. M., mai departe, p. 39, nr. 18). L. M. se deosebește aici de E. Ritterling, RE, 12. 1925. col. 1557, și de A. Stein, *Die Legaten von Moesien*, Budapesta, 1940, p. 14–15, care erau înclinați să vadă în personajul în cauză mai degrabă un *primuspilus* al legiunii *IV Scythica*. De asemenea, tot cu semn de întrebare, autorul îl consideră pe Vestalis *praefectus orae maritimae*, însușindu-și astfel părerea „tradițională”. Părerii alternative ar fi cele exprimate odinioară de A. von Domaszewski (*praefectus ciuitatum*), apoi în ultimă instanță de T. Sarnowski, *Wojsko rzymskie w Mezji Dolnej i na północnym wybrzeżu Morza Czarnego*, Varșovia, 1988, p. 23–24 și 27 (*praefectus Danuuii*) și de Al. Suceveanu, QC 2, 1980, p. 486–487 (citat de L. M.), și, mai recent, în AncSoc 22, 1991, p. 272 (*praefectus ripae Thraciae*). Adevărul este că *praefectura orae maritimae* este un concept (neatestat de nici o sursă antică) creat de A. von Premerstein, JÖAI 1, 1898, Beibl., p. 170–171, 175, 194–195, prin analogie cu *praefectura ciuitatum Moesiae et Treballiae* (CIL V, 1838 = ILS 1349) și cu *praefectura ripae Danuuii*, atestată de numai trei inscripții și situată după toate probabilitățile pe Dunărea mijlocie (vezi ultima discuție la A. Suceveanu, AncSoc 22, 1991, p. 264–265). Cât privește

ripa Thraciae, atestată sigur de documente abia după 46, și numai ca organism vamal, nu militar, mi se pare că ideea de a-i atribui un prefect încă din anul 12 (A. Suceveanu, în lucrările citate, precum și cu alte ocazii) nu poate depăși gradul unei ipoteze.

Analogia cu C. Baebius Atticus (CIL V, 1838 = ILS 1349), *primuspil(us) leg(ionis) V Macedonic(ae) praef(ectus) c[i]uitatium Moesia et Treballia[e]* (vezi la L. M., într-un studiu din același volum, p. 51; idem, în lucrarea recenzată mai sus, p. 82–83, nr. 17), ar rămâne interesantă, nu numai pentru că atât Baebius Atticus cât și Vestalis au fost *primipili*, ci și pentru că prefectura în cauză este sigur atestată (sub Claudius) și sigur localizată (după nume) în zona care ne interesează. Rămâne însă întrebată: pe ce se întemeiază -- dincolo de definirea prefecturii -- titlul de *praefectus* al lui Vestalis? De fapt, doar pe o expresie vagă, în care nu apare titlul de prefect, și care, mai mult, aparține unui poet (*Ex Pont.*, 4, 1–2): *missus es Euxinas quoniam, Vestalis, ad undas / ut positis reddas iura sub axe locis*. Or, din alte pasaje din același poem (1, 8, 11–20, comparat cu 4, 7, 21–30) rezultă că Vestalis i-ar fi combătut cu succes pe geți la Aegyssus sub comanda lui P. Vitellius. Tocmai după acest episod Vestalis a fost avansat la rangul de *primuspilus*; acțiunea sa de la Aegyssus putea fi efectuată pur și simplu în calitate de centurion, astfel încât nimic nu impune căutarea cu orice preț a unei prefecturi.

Într-un alt studiu (p. 32–33, nr. 9), alcătuit de fișa lui L. Pomponius Flaccus, care avea să devină guvernator al Moesiei, L. M. preia ipoteza recentă a lui T. Franke, *Die Legionslegaten der römischen Armee in der Zeit von Augustus bis Traian*, Bochum, 1991, p. 301, conform căreia personajul în cauză ar fi intervenit eficient la Troesmis (Ovidiu, *Ex Pont.*, 9, 75–80) în calitate de *legatus* al unei legiuni neidentificate. Evenimentele sunt date de L. M. tot în anul 12 (de ce nu în 15, așa cum se susținea de la M. Fluss încoace?). La acea dată Ovidiu vorbește însă de acțiunea lui P. Vitellius și a subordonatului său (Iulius) Vestalis la Aegyssus. Este greu să admitem doi *legati* (deci două legiuni) acționând în același

timp în zone atât de apropiate geografic (Aegyssus și Troesmis), astfel încât pare mai tentant să vedem în Pomponius Flaccus un urmaș al lui P. Vitellius la comanda unei legiuni (*IV Scythica* sau *V Macedonica*?) în anul 15; în această calitate, Pomponius Flaccus *praefuit* (cum scrie Ovidiu), pe care sunt tentat să îl înțeleg în sens netehnic („a fost comandant”), și nu cu semnificația de „a purtat rangul de prefect” (vezi în această direcție deja R. Vulpe, DID II, p. 45 și n. 96). Cred, deci, la capătul acestor considerații, că – înainte de a căuta o prefectură în zonă în epoca respectivă – merită măcar să ne punem întrebată dacă avem cu adevărat atestați candidați la o asemenea prefectură.

Mai departe, în studiul consacrat funcționarilor de rang evestru din Moesia, L. M. îi prezintă pe cei doi ἑπικροχοί (= *praefecti*) atestați de horothesis histriană (ISM 1, 67 și 68) în anii 50–56, Asiaticus și Arruntius Flamma drept *praefecti orae maritimae*, de data aceasta fără semn de întrebare. Acum, dacă acest organism va fi existat cu adevărat (vezi mai sus) și dacă cei doi ar fi avut calitatea conferită, alături de L. M., și de alți savanți, am avea dovada continuității unei formule tipic pre-provinciale, ceea ce ar pune sub semnul întrebării integrarea Dobrogei în provincia Moesia în anul 46. Același lucru poate fi admis și dacă i-am considera pe cei doi, alături de (Iulius) Vestalis și de L. Pomponius Flaccus, despre care a fost vorba mai sus, drept *praefecti ripae Thraciae*; vezi în acest sens Al. Suceveanu, AncSoc 22, 1991, p. 272: „Il s'agit de quatre *praefecti* – Vestalis (12), ? Pomponius Flaccus (15), Asiaticus et Arruntius Flamma (50–57) – plus probablement de la *ripa Thraciae* que de l'*ora maritimae*, comme on l'avait supposé au début”. Am arătat mai sus că postularea unei prefecturi în anii 12–15 nu este strict necesară, astfel încât cred că este mai prudent să judecăm situația lui Asiaticus și Arruntius Flamma fără analogiile împrumutate din epoca lui Ovidiu. Pe de altă parte, *praefectura orae maritimae* nefiind nicăieri atestată explicit de surse, iar *ripa Thraciae*, un district vamal apărut după 46, neimplicând în mod obligatoriu un organism militar co-

respunzător (eventual preexistent districtului vama), după unele păreri), mi se pare destul de plauzibil și în acord cu puținele date concrete de care dispunem să vedem în anii '50 ai veacului I p. Chr. în Asiaticus și în Arruntius Flamma fie, după analogia cu cvasicontemporanul C. Baebius Atticus (vezi mai sus), *praefecti ciuitatum Moesiae* – evident, cu condiția să admitem atunci datarea „tradițională” a integrării Dobrogei în Moesia în anul 46 – fie, urmându-l aici pe T. Sarnowski, *op. cit.*, p. 27, *praefecti classis*. Flota militară dunăreană este atestată în plină acțiune încă din anul 12, în contextul raidului lui P. Vitellius (Ovidiu, *Ex Pont.*, 4, 7, 27–28: *donec fluminea deuecta Vitellius unda/intulit exposito milite signa Getis*; cf. O. Bounegru, M. Zahariade, *Les forces navales du Bas Danube et de la Mer Noire aux Ier–VIe siècles* [Colloquia Pontica 2], Oxford, 1996, p. 92), astfel încât nu este exclus ca cele două personaje în cauză să fi îndeplinit funcția de *praefecti classis*. În ceea ce mă privește, mi se pare însă mai plauzibilă prima din cele două ipoteze aici menționate.

Fără a intenționa să redeschid aici dosarul privind *ripa Thraciae*, remarc că într-un solid studiu consacrat în același prim volum din *Studia moesiaca* anexării Traciei sub Claudius J. Kolendo (p. 87–100) nu face decât referiri vagi la soarta ținutului situat la gurile Dunării.

Studiul lui M. Ziromski consacrat prefectilor din *classis Moesica* (I, p. 117–128) înregistrează șapte personaje, a căror carieră este prezentată judicios și însoțită de o bibliografie exhaustivă (în n. 2 atrage atenția asupra faptului că T. Sarnowski îi consideră prefecti ai flotei și pe Asiaticus și Arruntius Flamma; vezi mai sus). Observ însă că lipsesc Sex. Octavius Fronto (menționat de diploma de la Brețcu de la 14 iunie 92, CIL XVI, 37 = IDR I, D XXV, eliberată *iis qui militant in classe Flauia Moesica quae est sub Sex(to) Octaiuo Frontone*; vezi și studiul consacrat de L. Mrozewicz militarilor din trupele auxiliare din Moesia în același volum, p. 85, nr. 39), L. Valerius (menționat în această calitate de o inscripție descoperită la Salona, CIL III, 8716) și un anonim desemnat de o inscripție de la Roma (CIL VI, 1643) din anii 209–211 drept *praefectus classis Brit(annicae) et*

[Germ(anicae) et] Moesic(ae) et Pannonic(ae). Listele lui M. Ž. pot fi acum confruntate cu catalogul întocmit de O. Bounegru, M. Zahariade, *op. cit.*, p. 36–38 (unde însă lipsește T. Flavius Gallicus, cf. CIL VIII, 1269 = 14 763 = ILS 6781: *[pra]e[ff(ecto)] classis F[—]*; vezi la M. Ž., p. 127).

Părăsind acum domeniul militar, mă mulțumesc să semnalez doar câteva observații referitoare la studiile semnate de Maria Musielak în vol. I și de Krzysztof Nawotka în vol. II. Maria Musielak (vezi de aceeași autoare și studiul Πρώτος ποντάρχης, publicat în limba franceză în Pontica 26, 1993, p. 191–195) reia cu utile observații critice listele de pontarhi compilate de G. Mihailov, *Epigraphica* 41, 1979, p. 9–21. Precum la cvasitotalitatea autorilor care s-au ocupat de această problemă, între pontarhii recenzați (vol. I, p. 115, tabel nr. 19) figurează și un *[V]alerius[s]*, considerat ca atare pe baza ediției din IGRRP I. 651 a unei inscripții de la Callatis:

G. Tocilescu. AEM 6. 1882, p. 7–8, nr. 13 [J. Toutain. Mémoires de la Société des Antiquaires de France 62. 1901, p. 129, nr. 8; IGRRP I 651 (R. Cagnat); D. M. Pippidi, Dacia. N. S. 4, 1960, p. 513; idem, BCH 84, 1960, p. 457, nr. 13; I. Stoian, Latomus 24, 1965, p. 74, nr. 1; Mihailov, *op. cit.*, p. 16, nr. 18].

----- [Θ]εοῖς Π[ατρῶος] -----
 ----- Ἄντων[εῖνω] -----
 ----- Σεβ[α]στῶ καὶ -----
 4- ----- προνοο[υμένου] -----
 ----- Οὐ]αλερίο[υ] -----
 ----- π]ονταρχῆ[σαντος] -----

Un asemenea mod de a înțelege puținele fărâme de text păstrate pe lespede este totuși greu de acceptat. Dacă se restituie Ἄντων[εῖνω] în r. 2 concomitent cu Σεβ[α]στῶ în r. 3, suntem nevoiți să admitem că între cele două cuvinte vor fi figurat multe alte titluri ale Antoninului în cauză, deci că textul era dispus pe rânduri mai lungi. Pe de altă parte, καὶ din r. 3 arată că împăratului respectiv îi era asociată

cel puțin o altă persoană din *domus diuina*. Prin urmare, spațiul dintre cele două cuvinte, [Οὐ]αλερίο[υ uel -ος] și [π]οντάρχη[ς uel -σαντος], devine destul de mare pentru a pune sub semnul întrebării existența vreunui raport de sens între ele. G. Mihailov pare a fi fost singurul care a întrevăzut această dificultate, atâta vreme cât în r. 2, acolo unde toți editorii completaseră Ἀντων[είνω], el se mulțumea să noteze doar - - αντων - - .

O inscripție descoperită la Mangalia în 1992 – pe care o vor edita în curând cu un comentariu detaliat Maria Bărbulescu, Valeriu Georgescu, Mihai Ionescu și semnatarul acestor rânduri – a revelat un text mult mai bine conservat, care arată că IGRRP I, 651 nu era decât o copie a acestui document recent atestat. Pe baza noului text, inscripția de față se poate restitui în felul următor:

[Αγαθῆι τύχη· Θ]εοῖς π[ᾶσιν]
 [Αὐτοκράτορι Καίσαρι Μ. Αὐρηλίω]
 Ἀντων[είνω]
 [Αρμενιακῶ Παρθικῶ Μηδικῶ
 Γερμανικῶ] Αὐγου[στῶ] καὶ [τοῖς]
 4 [υἱοῖς αὐτοῦ. διέποντος τῆν
 ἐπαρχείαν] προνοο[υμένου]
 [τοῦ πρεσβ. καὶ ἀντιστρατήγου τοῦ
 Σεβ. Οὐ]αλερίου [Βραδούα].
 [Τ. Αἴλιος Μινίκιος Ἀθαναίων, ὁ
 πρῶτος π]οντάρχη[ς [καὶ ἀρ]-
 χιερεὺς κτλ. - - - - -]

În r. 3 titlurile Γ(ερμανικῶ) – abreviere total inuzuală – și [Αὐγου]στῶ (sic) au fost completate după modelul inscripției nou descoperite.

Rezultă așadar că [Οὐ]αλερίος nu este pontarh, ci însuși M. Valerius Bradua, guvernatorul Moesiei Inferior în 172, atestat și de alte inscripții (vezi, în așteptarea studiului anunțat mai sus, Emilia Doruțiu Boilă, Dacia,

N. S. 36, 1992, p. 34–35). Aceeași inscripție furnizează mențiunea unui nou purtător al titlului de πρῶτος ποντάρχη[ς], alături de M. Ulpius Artemidoros de la Histria. Astfel, teoriile susținute de P. Veyne, BCH 90, 1966, p. 144–155 (mai ales p. 149 și urm.); K. Nawotka, Antiquitas 13, 1987, p. 189–191; idem, Balcanica Posnaniensia 5, 1990, p. 151–161; idem, Klio 75, 1993, p. 342–350; Maria Musielak, în studiile citate mai sus – conform cărora demnitatea de „întâiul pontarh” ar avea un sens temporal absolut (deci cu referire la prima persoană care va fi exercitat această funcție) își pierd un suport major. Rămâne să acceptăm mai degrabă punctul de vedere susținut în repetate rânduri de D. M. Pippidi (BCH 84, 1960, p. 434–458; SCIV 18, 1967, 3, p. 423–430 etc.), conform căruia M. Ulpius Artemidoros ar fi fost primul pontarh originar din Histria, în vreme ce T. Aelius Minicius Athanaion (pomenit de inscripția recent descoperită de la Callatis) ar fi primul pontarh originar din Callatis.

Chestiunile legate de κοινόν și pontarhie vor fi tratate pe larg în studiul anunțat mai sus consacrat editării noii inscripții de la Callatis. Pentru moment mai semnalez că numele lui M. Ulpius Artemidoros, πρῶτος ποντάρχη[ς] de la Histria, poate fi menținut în inscripția ISM I, 207, r. 3–4, exact așa cum îl completase D. M. Pippidi: M. Ο[ὐλ. Ἀρτε]μιδῶρου. K. Nawotka, care consultase inscripția la fața locului în vara anului 1993 (cf. vol. II, p. 80), crede a fi văzut în r. 4, imediat după spărtură, un Λ în loc de Δ și conchide prin a propune întregirea numelui [Υπάφ]λορος. La rândul meu, stimulată de această observație, am verificat inscripția aflată în muzeul de la Histria: deși baza literei este, ce e drept, neclar conturată, cred că se poate admite în continuare existența unui *delta*, prin urmare și soluția găsită de D. M. Pippidi.

Alexandru Avram

